

TIL O'RGANISHDA VA MULOQOTDA NUTQ ODOB-AXLOQ FORMULALARI TALQINI

Babakulov Ismoil Turkmanovich,
Sharof Rashidov nomidagi SamDU Urgut filiali
Tillarni o'qitish metodikasi kafedrasida professori,
filologiya fanlari doktori

Bobokulova Sevinch Abdumanon qizi,
Alikulova Gulchehra Bektoshevna
SamDU Urgut filiali talabalari
ismailbabakulov@gmail.com

Annotatsiya. Tilning asosiy maqsadi aloqa vositasi, atrofdagi voqelik haqidagi fikrlarni etkazish vositasi, shuningdek, bunday fikrlar, bilimlarni to'plash va saqlash vositasi bo'lishdir. Ammo yuqorida aytib o'tilgan funktsiyalardan tashqari, til nutq odob-axloqini, uning muloqotimizdagi rolini tushunish uchun ayniqsa muhim bo'lgan boshqalarga xosdir.

Kalit so'zlar. Til, nutq, nutqning to'g'riligi, nutq odob-axloqi, nutq aloqasi.

DİL ÖĞRENİMİ VE İLETİŞİMDE KONUŞMA ETİĞİ FORMÜLLERİNİN AÇIKLANMASI

İsmail Babakulov Türkmanoviç,
Şerof Raşidov aldı SamDU'nun Urgut şubesi
Dil Öğretim metodolojisi anabilim dalı profesörü, filoloji doktoru

Sevinç Bobokulova Abdumanon'un kızı,
Gülçehra Alikulova Bektoshevna
SamDU Urgut şubesinin öğrencileri

Özet. Dilin temel amacı, bir iletişim aracı olmak, çevremizdeki gerçeklik hakkında fikirleri iletmenin bir yolu olmak ve bu fikirleri ve bilgileri toplayıp depolamaktır. Ancak yukarıda sayılan işlevlerin yanı sıra dilin, konuşma görgü kurallarını ve iletişimimizdeki rolünü anlamak açısından özellikle önemli olan başka özellikleri de vardır.

Anahtar kelimeler. Dil, konuşma, konuşmanın doğruluğu, konuşma görgü kuralları, konuşma iletişimi.

ОБЪЯСНЕНИЕ ФОРМУЛ РЕЧЕВОЙ ЭТИКИ В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА И ОБЩЕНИИ

Бабакулов Исмаил Туркманович,
Ургутский филиал СамГУ имени Шарофа Рашидова,
профессор кафедры методики преподавания иностранных языков,
доктор филологических наук

Бобокулова Севинч Абдуманоновна,
Аликулова Гульчехра Бектошевна,
студенты Ургутского филиала СамГУ

Аннотация. Основное предназначение языка - быть средством общения, средством передачи мыслей об окружающей действительности, а также средством накопления и

хранения таких мыслей и знаний. Но помимо перечисленных выше функций языку свойственны и другие, особенно важные для понимания речевого этикета, его роли в нашем общении.

Ключевые слова. Язык, речь, правильность речи, речевой этикет, речевое общение.

INTERPRETATION OF SPEECH ETIQUETTE FORMULAS IN LEARNING AND COMMUNICATION

Babakulov Ismail Turkmanovich,

professor at the Department of language teaching methodology,
Urgut branch of Samarkand state university named after Sharof Rashidov,
doctor of philological science

Bobokulova Sevinch Abdumumin kizi, Alikulova Gulchehra Bektoshevna,
2nd-year students of the Urgut Branch of Samarkand State University

Abstract. The main purpose of language is to be a means of communication, a means of transmitting thoughts about the surrounding reality, as well as a means of accumulating and storing such thoughts and knowledge. But in addition to the functions listed above, language also has other functions that are especially important for understanding speech etiquette, its role in our communication.

Keywords. Language, speech, correctness of speech, speech etiquette, speech communication.

Zamonaviy mutaxassisning kasbiy kompetensiyasida uning samarali muloqot yuritish layoqati muhim o'rin tutadi. Muloqot ishtirokchilarining ushbu jarayonga qay darajada tayyor ekanligi ta'lim davomida muayyan zarur ko'nikmalarning shakllantirilishiga bog'liq. Odob-axloq qoidalari (Frants. *etiquette*) muayyan ijtimoiy doiralarda (monarxlar saroylarida, diplomatik doiralarda va hokazolarda) qabul qilingan xatti-harakatlar, o'tish qoidalari to'plami. Odatda, odob-axloq qoidalari ma'lum bir urf-odatlariga xos bo'lgan ma'lum bir jamiyatda qabul qilingan xatti-harakatlar, muomalalar, xushmuomalalik qoidalarini aks ettiradi. Odob-axloq qoidalari turli tarixiy davrlar qadriyatlarining ko'rsatkichi bo'lib xizmat qilishgan. [1, 35.].

Yoshlikda, ota-onalar bolaga salom aytishni, rahmat aytishni, hazil uchun kechirim so'rashni o'rgatganda, nutq odob-axloqining asosiy formulalari o'zlashtiriladi. Nutq odob-axloqi-bu nutq xulq-atvori qoidalari tizimi, ma'lum sharoitlarda til vositalaridan foydalanish normalari. Og'zaki muloqot odob-axloqi insonning jamiyatdagi muvaffaqiyatli faoliyati, uning shaxsiy va kasbiy o'sishi, kuchli oilaviy va do'stona munosabatlarni o'rnatish uchun muhim rol o'ynaydi. Og'zaki muloqot odob-axloq qoidalarini o'zlashtirish uchun turli gumanitar sohalaridan bilim talab etiladi: tilshunoslik, tarix, madaniyatshunoslik, psixologiya. Madaniy aloqa ko'nikmalarini yanada muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun nutq odob-axloq qoidalari kabi narsalar qo'llaniladi. Kundalik hayotda biz doimo odamlar bilan muloqot qilamiz. Har qanday jarayon aloqa muayyan bosqichlardan iborat:

- suhbatni boshlash (salomlashish / tanishish);
- asosiy qism, suhbat;
- suhbatning yakuniy qismi.

Muloqotning har bir bosqichi ma'lum shtamplar, an'anaviy so'zlar va barqaror iboralar – nutq odob-axloq formulalari bilan birga keladi. Ushbu formulalar tilda tayyor shaklda mavjud va barcha holatlar uchun taqdim etiladi.

Nutq odob-axloq formulalariga xushmuomalalik (*kechirasiz, rahmat, iltimos*), salomlashish va xayrlashish (*salom, salom, xayr*), murojaat (*siz, siz, xonimlar va janoblar*) so'zlari kiradi. G'arbdan bizga salomlar keldi: *xayrli oqshom, xayrli kun, xayrli tong* va boshqalar.

Nutq odob-axloq sohasi madaniyatda qabul qilingan quvonch, hamdardlik, qayg'u, aybni ifoda etish usullarini o'z ichiga oladi. Shunday qilib, masalan, ba'zi mamlakatlarda qiyinchiliklar va muammolar haqida shikoyat qilish odobsiz deb hisoblanadi, boshqalarida esa yutuqlaringiz va muvaffaqiyatlaringiz haqida gapirish qabul qilinishi mumkin emas. Suhbatlar uchun mavzular doirasi turli madaniyatlarda farq qiladi. [3, 18.].

Nutq odob-axloqining formulalari adabiy, so'zlashuv va juda qisqartirilgan (jargon) uslubga xosdir. Nutq odob-axloqining u yoki bu formulasini tanlash asosan aloqa holatiga bog'liq. Darhaqiqat, suhbat va muloqot uslubi suhbatdoshlarning shaxsiyati, muloqot joyi, suhbat mavzusi, vaqti, motivi va maqsadlariga qarab sezilarli darajada o'zgarishi mumkin.

Muloqot joyi suhbat ishtirokchilaridan tanlangan joy uchun maxsus belgilangan nutq odob-axloq qoidalariga rioya qilishni talab qilishi mumkin. Ishbilarmonlik uchrashuvida, ijtimoiy kechki ovqatda, teatrdan muloqot yoshlar partiyasida, hojatxonada va hokazolarda o'zini tutishdan farq qiladi. Nutq odob-axloqi suhbat ishtirokchilariga bog'liq. Suhbatdoshlarning shaxsiyati birinchi navbatda shakliga ta'sir qiladi: siz yoki Siz. *Siz shakli* muloqotning norasmiy xususiyatini, *Siz* – suhbatda hurmat va katta rasmiyatchilikni bildiradi. [4, 89.].

Suhbat mavzusiga, vaqtga, motivga yoki aloqa maqsadiga qarab, biz turli xil suhbat usullaridan foydalanamiz. Biz, ishbilarmonlik suhbatida, munozarada nutq odob-axloq qoidalariga rioya qilishning ba'zi muhim jihatlari haqida to'xtalamiz, agar kerak bo'lsa, yig'ilishda, konferentsiyalarda, yig'ilishlarda nutq so'zlashga tayyorgarlik ko'rishda tanqidiy fikr bildiramiz. Yoqimli suhbatdosh bo'lish qobiliyati shaxsiy hayotimizda va kasbiy faoliyatimizda yordam beradi. Avvalo, uning ishtirokchilarining qiziqishlari, bilimlari, kayfiyati, shuningdek, hozirgi paytda ularning kasbini hisobga olgan holda suhbatning to'g'ri mavzusini tanlash muhimdir. Boshqalarga nisbatan beparvolik va hurmatsizlik-bu professional atamalardan foydalanish yoki suhbatdoshlardan biriga notanish bo'lgan chet tilida gaplashish. Tajribaga botgan yoki jiddiy ish bilan band bo'lgan kishiga beparvo narsalar haqida gapirish axloqiy emas. Taqiqlangan mavzular mavjud. Shunday qilib, og'ir kasallar bilan kasallik haqida, yo'lda – yo'l-transport hodisalari haqida gapirmaslik kerak; ziyofat paytida yomon tayyorlangan idishlar va ishtahani buzadigan narsalar va boshqalar haqida eslatib o'ting. nutq san'atining ajralmas qismi munozarali mavzuni chetlab o'tish qobiliyatidir. [5, 113.].

Ko'pincha odamlar din, siyosat, millat masalalari bo'yicha bahslashadilar, ammo ularning har biri muhokama qilish qiyin bo'lgan masalalarga ega. Yaxshi suhbatdosh boshqalardan voz kechishdan qo'rqmaydi, har kimning o'z nuqtai nafari borligini tushunadi va agar kerak bo'lsa, mavzuni qanday o'zgartirishni biladi, jimgina bunday keskin bo'lmagan masalalarni muhokama qilishga o'tadi. So'zlashuv nutqiga qo'yiladigan asosiy talablar: talaffuzning tozaligi, to'g'ri grammatika, tushunarlilik, ishonch, halollik, samimiylik. Og'zaki nutqda norozilik reaksiyasini keltirib chiqaradigan so'zlarni qoldirish tavsiya etiladi: so'zlar o'rniga men xohlayman, kerak, siz yaxshiroq aytishingiz kerak, men xohlayman. Subjunktiv talabning aniqligini yumshatadi. Ikki yoki undan ortiq odamni o'z ichiga olgan suhbatda ikkala tomon ham xotirjamlik va xushmuomalalikni namoyon etadilar, sabr-toqat bilan nuqtai nafari va e'tirozlarni tinglaydilar (hatto noto'g'ri), xalaqit bermasdan yoki tashqi ishlar bilan shug'ullanmasdan, aytilganlarning mohiyatini tushunishga harakat qiladilar. Haddan tashqari beparvolik boshqalar oldida pichirlash deb hisoblanadi; javob berishni istamaydigan doimiy savollar; ustunlikni ifodalovchi javoblar. Bunday javoblar suhbatdoshlardan birining o'zi uchun muhim bo'lgan narsa haqidagi hikoyasiga boshqasi shunday javob berganida paydo bo'ladi, shunda birinchisining muammosi yoki uning quvonchi o'z muammosi yoki ikkinchisining quvonchiga nisbatan ahamiyatsiz bo'lib qoladi.

Ko'pincha odamlar o'zlarining maslahatlarini ularning zarurligi yoki to'g'riligi haqida o'ylamasdan bildiradilar. Shu bilan birga, ehtiyot bo'lish kerak, chunki biz hech qachon vaziyatni to'liq tasavvur qila olmaymiz, shuning uchun bizning maslahatimiz boshqa odamga mos keladimi yoki yo'qmi noma'lum. Do'stona munosabatlarni rivojlantirishda maqtovlar muhim rol o'ynaydi-insonning fazilatlarini haqida yaxshi so'zlar. Ularni ifodalash bir nechta qoidalarga rioya qilishni talab qiladi. Turli vaqtlarda bir nechta shaxslarga yoki bir kishiga aytilgan bir xil iltifot uning

muallifining boshqalarning eng yaxshi fazilatlarini ko'ra olmasligi va qobiliyatsizligidan dalolat beradi. Samimiy iltifot xushomadgo'ylikka o'xshaydi va o'zaro tushunishga olib kelishadi.

Xushmuomalalik va mutanosiblik hissi odamni xafa qilmaydigan yoki noqulay ahvolga solmaydigan bunday iltifotni ifoda etishga yordam beradi. Nutq odob-axloq qoidalariga rioya qilish biznes suhbatida ayniqsa muhim va muhimdir. Uning muvaffaqiyati suhbatning tayyorgarlik darajasiga bog'liq. Avvalo, siz bermoqchi bo'lgan savollar, shuningdek, sizga berishi mumkin bo'lgan savollar haqida o'ylashingiz kerak. Ularni yozish tavsiya etiladi, bu esa so'zlarni va yodlashni yaxshilaydi. Suhbatdoshlarning muammo haqidagi fikrlari va xabardorligini aniqlash uchun so'zlar bilan boshlanadigan savollar tavsiya etiladi. Muammoga qiziqishingiz va egalik qilishingizni aks ettiruvchi javoblarni tayyorlaysiz. Nutq aniq, aniq, noaniq iboralar va notanish so'zlarsiz bo'lishi kerak. Ishbilarmonlik suhbat uchta asosiy bosqichdan iborat bo'lib, ularning har biri diqqat bilan ko'rib chiqilishi kerak: muammo bilan tanishish va uni oshkor qilish; qaror tanlashga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlashtirish; qaror qabul qilish, xulosalar. Suhbat davomida suhbatdoshlarga nisbatan shaxsiy xurofotlarni chetga surib, ularga xolis munosabatda bo'lish, muayyan masalalar bo'yicha haqiqiy faktlar va o'z fikrlarini aniq ajratish, tashqi ishlar bilan chalg'imaslik tavsiya etiladi; suhbatdoshlarni tinglash, xotirjam va qat'iyatli bo'lish, e'tirozlarni sabr-toqat bilan qabul qilish kerak (ular noto'g'ri bo'lsa ham).[8, 123.]. Tuyg'ularning namoyon bo'lishi, ayniqsa salbiy, nafaqat suhbatning borishiga, balki oqilona qaror qabul qilishga ham xalaqit beradi. Suhbat davomida chekish odatiy hol emas, chunki tamaki tutuni diqqatni jamlashga xalaqit beradi, miya faoliyatiga ta'sir qiladi. Suhbatdoshlar va ishning o'zi manfaati uchun masalaning mohiyatidan uzoqlashish, g'azablanish, o'jarlik va takabburlik ko'rsatish, xalaqit berish yoki istehzo qilish tavsiya etilmaydi. Siz suhbat davomida yoki undan keyin eslatmalarni saqlashingiz mumkin. Rahbar suhbatdoshlarning xarakterini hisobga olishi tavsiya etiladi. Agar suhbatdoshlardan biri sabrsiz va o'zini tuta olmasa, suhbat boshlanishidan oldin yoki tanaffus vaqtida ular bilan bahsli masalalarni muhokama qilish kerak. Rahbar xotirjam bo'lishi, malakasini namoyish qilishi, boshqalarga uning da'volarini rad etish imkoniyatini berishi kerak, ammo qiyin paytda nizoni to'xtata olishi kerak. Ijobiy suhbatdosh, munozarada qatnashib, do'stona munosabatda bo'ladi va har doim bironing nuqtai nazarini qabul qilishga tayyor.

Ishbilarmonlik munosabatlarining ajralmas qismi bu munozaralar (tortishuvlar) va tanqidlardir. Bahsda g'alaba qozonishning eng yaxshi usuli bu unga umuman kirmaslik degan fikr bor. Ammo sizning nuqtai nazariningizni himoya qilish uchun pozitsiyalarni aniqlash kerak bo'lgan holatlar mavjud. Keling, ba'zi tavsiyalarni berishga o'taylik. Agar kerak bo'lsa, munozarali bahsda ishtirok eting. Munozara mavzusini oldindan aniqlang, terminologiya, mazmun va maqsad to'g'risida kelishib oling. Raqibning shaxsini yoki uning nuqtai nazarini muhokama qilmang, balki muammoga bo'lgan nuqtai nazariningizni oshkor qiling va himoya qiling, faktlarda uning to'g'riligini isbotlang. Raqibingizni maqtashdan boshlang. Uni hech qachon kamsitmang, unga obro'sini saqlab qolish imkoniyatini bering. Agar ular aniq bo'lsa, raqibning o'zi xatolarni tuzatishi mumkinligiga ishonch hosil qiling. [6,119.]. Nutqning yorqinligi nutqning turli xil intonatsiyalari, sekinlashishi yoki tezlashishi bilan ta'minlanadi. Pauzalar sizga dam olishga, yozuvlarni ko'rib chiqishga va tinglovchilarga aytilganlarni ko'rib chiqishga yordam beradi. Qoidalariga rioya qilish kerak. Uning asosiy g'oyasini ta'kidlab, nutqni umumlashtirganingizga ishonch hosil qilib, tinglovchilarga e'tibor uchun minnatdorchilik bildiring.

Shunday qilib, nutq etiketi formulalari jamiyatda til o'rganishda va muloqotda insonning nutqiy xulq-atvori qoidalarini tartibga soladi. Nutq odob-axloqlariga rioya qilish, til o'rganish va kundalik muloqotda, shuningdek, turli sohalarida ishlovchilar uchun zaruriy shart hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abu Nasr Forobiy. Risolalar. Mas'ul muharrir O'zbekiston Respublikasi FA haqiqiy a'zosi M.M.Xayrullaev. – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1975, 71-72 b.
2. Borunkov A.F. Rossiyadagi diplomatik protokol va diplomatik odob-axloq. – Moskva, 1993.
3. Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'otit turk" 1074.

4. Matveev V.M., Panov A.I. V muloyimlik dunyosida. Moskva, 1976.
5. Mordovina L. V. Nutq etiketi.
6. Qamichek Y. Kunning muloyimligi. Moskva, 1981.
7. Volchenko L.B. Axloq va odob. – Moskva, 2006.
8. Shwalbe B., Schwalbe H. Shaxsiyat, martaba, muvaffaqiyat. Moskva, 2008.